

มิติแห่งสารัตถจากภูมิปัญญาไทยสู่ปัญญาธรรม : ข้อพิจารณา เชิงปรัชญาเกี่ยวกับพุทธศิลป์สมัยสุโขทัย

Dimensions of Content from Thai Wisdom to Moral Standard :
A Philosophical Consideration on Buddhist Arts in the Sukhothai Period

ณภมล ชาวปลายนา *

บทคัดย่อ

สังคมไทยมีความหลากหลายเชิงกายภาพและชีวภาพ ขณะเดียวกันก็มีเอกภาพในตัวเอง เหตุผลสำคัญคือสังคมไทยมีทุนทางสังคมและวัฒนธรรมที่สำคัญ คือลักษณะการประสานและความยึดหยุ่น ไม่ว่าจะเป็นด้านโครงสร้างทางการเมือง สังคม ตลอดจนศาสนาและความเชื่อ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่เชื่อมต่อบetweenภูมิปัญญาเดิม อาทิเช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อท้องถิ่น เข้าด้วยกันกับหลักเหตุผลทางพุทธศาสนา ดัชนีชี้ให้เห็นถึงการประสาน คือการสร้างสรรคภูมิปัญญาเชิงพุทธศิลป์สมัยสุโขทัย ซึ่งเป็นร่องรอยที่ถ่ายทอดให้เห็นถึงข้อพิจารณาเชิงปรัชญา ในฐานะมิติแห่งสารัตถของภูมิปัญญาไทยและรุ่งอรุณแห่งภูมิปัญญาธรรม เป็นทุนทางวัฒนธรรมและสังคมที่สำคัญยิ่งกว่าทุนในมิติทางเศรษฐกิจ

Abstract

Thai Society has the physical and biological differences but it has its own unity. The main reason is that Thai Society has an important social and cultural capitals(heritage) i.e. it has a flexibility in the political, social and religious structures, especially in old tradition or belief influenced by Buddhism such as Buddhist Arts in the Sukhothai Period has reflected to the philosophical concept. As the dimensions of content of Thai wisdom and the dawn of moral standard are the cultural and social capitals which are more important than the capital in the economic dimensions.

* อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงขี้เหล็กและสังคมศาสตร์ ศูนย์วิชาการศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยศรีปทุม

ภูมิปัญญาไทยมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาธรรม ในแง่ของสารัตถะหลายประเด็นด้วยกัน ประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจว่ามีความสำคัญไม่น้อยคือ ความสามารถด้านพุทธศิลป์ในสาขาต่างๆ ที่เป็นภูมิปัญญาไทย และปรัชญาเชิงสติปัญญาของผู้สร้างสรรค์ผลงาน ที่ปรากฏชัดอย่างเช่นพุทธศิลป์สมัยสุโขทัย

ภูมิปัญญาไทย หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น มีความหมายรวมถึงความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่ได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและการสร้างสรรค์วัฒนธรรมที่เหมาะสมกับการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมนั้นได้^(๑) ประเด็นนี้จะเห็นได้ว่าภูมิปัญญาไทยมีความหมายรวมถึงการเรียนรู้ ประสบการณ์ โลกทัศน์ ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม และวิถีชีวิตที่สืบเนื่องจากการปรับตัวที่ได้มีการสั่งสม สืบสานและปรับเปลี่ยนต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานาน

ในขณะที่ภูมิปัญญาธรรม พบได้ในพระไตรปิฎก ทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และด้วยความตระหนัก ในความสำคัญแห่งคำสอนทางพระพุทธศาสนา และ ชาญฉลาดของคนไทยแต่อดีตกาลมา จึงได้พยายาม ถ่ายทอดภูมิปัญญาธรรมเหล่านั้น ผ่านศาสนวัตถุและ ศาสนสถานที่มีคุณค่ายิ่ง ที่เรียกว่า พุทธศิลป์ ตัวอย่าง เช่นพุทธศิลป์ในสมัยสุโขทัย อันเป็นสุดยอดแห่งความ เจริญรุ่งเรือง เป็นรุ่งอรุณแห่งความสุขของอาณาจักรไทย^(๒)

ข้อพิจารณาพุทธศิลป์ในแง่ความหมาย

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้

ความหมายไว้ว่า ศิลปะ คือฝีมือการช่าง^(๓) รวมไปถึง การสร้างสรรค์ที่มนุษย์สร้างขึ้น ด้วยความพากเพียร เพื่อเป็นเครื่องรับใช้สังคม และเพื่อให้เกิดความ งามองงามและรักษาไว้ซึ่งความสำคัญของชุมชน

ศิลปะ ได้แก่วัตถุอันสำเร็จขึ้นจากหัตถกรรม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความหมายและความรู้สึกที่สะท้อน อารมณ์ เป็นวัตถุที่แสดงออกซึ่งความรู้สึก และเพื่อความรู้สึกที่ดีงามหรือเป็นวัตถุที่แสดงซึ่งความหมายโดย ความหมายและเพื่อความหมายที่ดีงาม^(๔) และหมายถึง ผลงานอันเป็นความพากเพียรของมนุษย์ซึ่งต้องใช้ ความพยายามด้วยมือและด้วยความคิด^(๕) รวมความ แล้วจะเห็นได้ว่า ศิลปะ เป็นการกลั่นกรองออกมาจาก อารมณ์ และความรู้สึกอันลึกซึ้งในจิตใจของมนุษย์ที่ ต้องการการปรับปรุงให้ชีวิตและโลกมีความสวยงาม

พุทธศาสนาในฐานะจุดกำเนิดแห่งพุทธศิลป์

พุทธศิลป์ คือศิลปะทุกประเภทที่มีความเกี่ยว ข้องกับพระพุทธศาสนา หมายถึงผลงานอันเป็นความ พากเพียรของมนุษย์ที่ได้พยายามสร้างขึ้นมาด้วยมือ และด้วยความคิด สติปัญญา โดยประสงค์ให้เป็นเครื่อง บูชาหรือเป็นเครื่องแสดงออกซึ่งการระลึกนึกถึงพระ พุทธเจ้า ทำให้เกิดศิลปกรรม สำหรับเป็นสื่อศรัทธา ที่ สามารถเห็นได้เป็นรูปธรรมจากศาสนสถาน และศาสน วัตถุที่สร้างไว้เป็นอนุสรณ์ไว้ในพระพุทธศาสนา

ข้อความในมหาปริณีพพานสูตร แสดงว่า เหตุการณ์ในช่วงใกล้ปรินิพพาน พระพุทธเจ้าทรงแสดง

สถานที่ซึ่งผู้มีศรัทธา เพื่อระลึกนึกถึงพระ มี ๔ แห่งด้วยกัน ตรัสรู้ แสดงอัมมจักขุมุตมาได้ทรงแสดงวิ สัจจะปฏิบัติเช่นเดีย สัจจะให้สร้างสถูปไว้ใน ฤๅปรารถนาคล ๔ ๑ พระปัจเจกพุทธเจ้า พ และโดยทั่วไปนั้น สืบทอดต่อมาจะ ซึ่งเผาไปให้เป็นกอง ภายหลังมีพัฒนาการ

คำว่า สถูป เรียกว่า ฐูป หมาย เดิมเป็นการพูนดิน ล้อมรอบเนินดินนั้น หลังก่อเป็นองค์ระดั รมปักอยู่บนยอด ี่ เป็นสถานที่ศักดิ์สิ ษณตายไว้

ต่อมาได้ไ แทนที่เนินดินและ พระบรมสารีริกธา อรหันต์สาวกหรือเป็

(๑) รองศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์. ภูมิปัญญาไทยกับการพัฒนาสังคม. กรุงเทพมหานคร : สำนักเสริมศึกษาและบริการ สังคม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ มหาวิทยาลัยศรีปทุม. ๒๕๔๐ หน้า ๑๒-๑๓.

(๒) ถนอมกุล ชาวปลายนา. "อารยธรรมสมัยสุโขทัย" ใน พื้นฐานอารยธรรม. กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์. พรินติ้ง. ๒๕๓๔ หน้า ๓๑๖.

(๓) ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ หน้า ๗๕๕.

(๔) พระประสิทธิ์ศีลคุณ. "ศิลปะและปรัชญา" ใน สวงน รอดบุญ. ศิลปะกับมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย. ๒๕๑๔ หน้า ๒.

(๕) ศิลป์ พีระศรี. "ศิลปะสงเคราะห์" อังไว้ใน สวงน รอดบุญ. ศิลปะกับมนุษย์, หน้า ๒.

(๑) ทัศนิกาย มทาว

(๒) เสฐียรพงษ์ วรวิ : ธรรมสภา. ๒๕

(๓) จิตร บัวบุศย์. "๒ : สมาคมศิษย์เก

(๔) ม.จ. สุกัทรตศ

(๕) สมเด็จพระพรอ หน้า ๑๑๗.

สถานที่ซึ่งผู้มีศรัทธา หรือพุทธบริษัททั้ง ๔ ควรมาคู เพื่อระลึกนึกถึงพระพุทธรองค์ เรียกว่า สังฆเนยยสถาน มี ๔ แห่งด้วยกันคือ สถานที่พระพุทธรเจ้าประสูติ ตรัสรู้ แสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตร และปรินิพพาน^(๑) ต่อมาได้ทรงแสดงวิธีการปฏิบัติต่อพุทธสรีระ โดยรับสั่งให้ปฏิบัติเช่นเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงมีรับสั่งให้สร้างสถูปไว้ในหนทาง ๔ แพร่ง โดยตรัสถึงอุปารหุคคัล ๔ ประเภทคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ^(๒) และโดยทั่วไปนั้น เมื่อเผาซากศพแล้ว เป็นประเพณีสืบทอดต่อมาว่าจะตะลอมมูลของเถ้าเข้ากับกระดูกซึ่งเผาไปให้เป็นกอง คล้ายรูปครีวรงกลมหรือทรงพองน้ำ ภายหลังมีพัฒนาการในการสร้างให้วิจิตรมากขึ้น^(๓)

คำว่า สถูป เป็นคำในสันสกฤต ในภาษาบาลีเรียกว่า อุပ္ หมายถึงสิ่งก่อสร้างในพระพุทธศาสนา เดิมเป็นการพูนดินเป็นเนินที่ฝังศพ ต่อมาก่อเป็นฐานล้อมรอบเนินดินนั้น จนกลายมาเป็นส่วนตรงกลาง ภายหลังทำเป็นองค์ระฆัง บนเนินดิน จะตั้งแท่นมีฉัตรหรือร่มปกอุษณียอด เพื่อแสดงถึงพระเกียรติยศและให้รู้ว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่เดิมนั้นคงใช้ฝังอัฐิธาตุของคนตายไว้

ต่อมาได้ใช้อัฐิหรือหินก้อนขึ้นเป็นการถาวรแทนที่เนินดินและไม้ มีวัตถุประสงค์เพื่อการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรเจ้า อัฐิธาตุของพระอรหันต์สาวกหรือเป็นเครื่องหมายแสดงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

ได้แก่สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนาและปรินิพพาน ในกาลต่อมาได้มีการพัฒนาไปมาก คือฐานจะมีความสูงเพิ่มขึ้น องค์ระฆังสอบเข้า และเล็กลง มียอดสูงขึ้น และบางที่มีพระพุทธรูปหรือภาพแสดงพุทธประวัติประกอบ^(๔)

ส่วนคำว่า เจดีย์ มาจากคำว่า เจตียะ หมายถึง สิ่งที่ควรเคารพบูชา ในประเทศไทยหมายถึงสถูป จึงเกิดคำเรียกว่าพระสถูปเจดีย์ หรือเรียกแบบง่ายว่า เจดีย์ ในฝ่ายพระพุทธศาสนานั้น มีกำเนิดภายหลังการปรินิพพานของพระพุทธรเจ้า อันเป็นการแสดงถึงเครื่องระลึกถึงที่เรียกว่าเจดีย์ มี ๔ ประเภทคือ^(๕)

๑. ธาตุเจดีย์ ได้แก่ พระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้จากการถวายพระเพลิงและมีการแจกจ่ายไปให้เมืองที่มีความเลื่อมพระพุทธรศาสนา เพื่อการสักการะแต่พุทธกาล

๒. บริโภคเจดีย์ ได้แก่ สังฆเนยยสถาน ๔ แห่ง คือสวนลุมพินีวันประสูติ อูรูเวลาเสนาณิคมที่ตรัสรู้ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันทรงแสดงปฐมเทศนา และศาลาโศกยาน สถานที่ปรินิพพาน

๓. ธรรมเจดีย์ ได้แก่ พระธรรมวินัยที่ทรงรับสั่งไว้ให้เป็นตัวแทน ต่อมามีการจารึกพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไว้ ต่อมาพัฒนาเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎก

๔. อุทเทสิกเจดีย์ ได้แก่ สิ่งก่อสร้างขึ้นเพื่อเจตนาอุทิศต่อพระพุทธรเจ้า และไม่ได้กำหนดว่าจะสร้าง

(๑) ทียมินิกาย มหาวรรค. พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาร เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๒๐๕ หน้า ๑๒๔.
 (๒) เสฐียรพงษ์ วรรณปก. วรรณคดีของพระพุทธรองค์ บันทึกอย่างละเอียด ในมหาปรินิพพานสูตร. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา. ๒๕๓๔ หน้า ๑๑-๑๒.
 (๓) จิตร บัวบุศย์. "ปรัชญาธรรมวัตถุ" ใน การศึกษาศิลปกรรมไทย. พิมพ์เป็นที่ระลึก ๖๐ ปี วิทยาลัยเพาะช่าง. กรุงเทพมหานคร : สมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. ๒๕๑๖ หน้า ๔๓.
 (๔) ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร. ๒๕๓๔ หน้า ๖๔.
 (๕) สมเด็จพระญาณสังวรราชนานาพ. ตำนานพุทธเจดีย์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา. ๒๕๑๗ หน้า ๓-๑๓. และ หน้า ๑๑๗.

เป็นอะไร ดังนั้น เจดีย์ทุกประเภทอาจกล่าวว่าเป็น อูทเทสิกเจดีย์ได้ทั้งสิ้น

ปัจจุบันเจดีย์ที่พบเห็นในสถานที่ และประเทศต่าง ๆ ประกอบด้วยพระพุทธรูป รูปพระโพธิสัตว์ พระสถูป และพระปราสาทการรับเอาแบบอย่างการสร้างพระสถูปในประเทศต่าง ๆ ที่ได้รับอิทธิพลพระพุทธรูปมาจากอินเดียนั้น มีข้อสังเกตคือในประเทศที่นับถือพระพุทธรูปศานิกายเถรวาท เช่น ศรีลังกา พม่า ไทย มักมีการสร้างพระสถูปในรูปแบบเป็นพระธาตุเจดีย์ กล่าวคือเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ของพระพุทธรูป ส่วนในประเทศที่นับถือนิกายมหายานนั้น จะสร้างพระสถูปในรูปแบบอูทเทสิกเจดีย์นั้นคือ เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศสำหรับพระพุทธรูป ในสมัยสุโขทัยนั้น ได้รับเอาคติการสร้างเจดีย์ เพื่อบรรจุพระสารีริกธาตุมาด้วย ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัดพระบรมธาตุไว้เป็นประธานในตัวเมือง และเชื่อกันว่า พระบรมธาตุสามารถหาได้ในทวีปลังกา จึงมีความนิยมในการที่จะสร้างพระธาตุขึ้นไว้บรรจุพระบรมธาตุ

การสร้างวัดอุทิศสถานทางศาสนาไม่ว่าจะด้วยรูปแบบใดก็ตาม เจตนามุ่งหมายส่วนแล้วแต่ประสงค์จะเป็นเครื่องรับใช้พระพุทธรูป เหตุนี้เมื่อมีการสร้างสรรค์สิ่งอันมีความมุ่งหมายเพื่อให้เป็นเครื่องรับใช้พระพุทธรูปแล้ว พระสถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นนั้นจึงไม่ได้เป็นเพียงเครื่องเตือนใจให้พุทธศาสนิกชนได้รำลึกนึกถึงพระพุทธรูปเท่านั้น แต่ยังเป็นเครื่องมืออันสำคัญในการที่จะทำให้ผู้เลื่อมใสและหันมานับถือพระพุทธรูปอีกด้วย^(๑)

ดังนั้น การสร้างสรรค์ผลงานขึ้นมารับใช้พระพุทธรูปศาสนาของพุทธศาสนิกชนย่อมจะต้องเกิดจากความเลื่อมใสศรัทธา และการรู้จักคิดสร้างสรรค์งานออกมาในรูปแบบต่างๆ ซึ่งสามารถจะแบ่งผลงานทางศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปศาสนาได้ดังต่อไปนี้ ผลงานด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และประณีตศิลป์^(๒)

ยุคสมัยและสกุลศิลปะฝ่ายพระพุทธรูปศาสนา

สกุลศิลปะได้แก่ ตระกูลของศิลปินที่ประกอบ การศิลปะอย่างมีหลักเกณฑ์ต่อเนื่องกันตกดทอดกันมา ในแต่ละยุคสมัย^(๓) สกุลศิลปะ เป็นกลุ่มหรือตระกูลทาง ที่มีอุดมคติทางความงาม และเทคนิควิธีการสร้างสรรค์ ศิลปะอย่างเดียวกัน^(๔)

๑. สกุลศิลปะปอศก และหลังปอศก แพร่เข้ามาพร้อมกับคลื่นที่ ๑ ของพระพุทธรูปศาสนาในสมัย สุวรรณภูมิ พ.ศ. ๓๐๐-๖๐๐ เป็นพระพุทธรูปศานิกาย เถรวาท หรือเถรวาท

๒. สกุลศิลปะคันธาระ มัทธูรา และอมราวดี แพร่เข้ามาพร้อมกับคลื่นที่ ๒ ในสมัยหลังสุวรรณภูมิ พ.ศ. ๖๐๐-๙๐๐ เป็นพระพุทธรูปศานิกายมหายาน โพธิสัตว์ยาน และนิกายสุชาวดี

๓. สกุลศิลปะคันธาระ (ระลอกที่ ๒) คุปตะ ปาลวะ และจาลุกยะ แพร่เข้ามาพร้อมกับคลื่นที่ ๓ ในสมัยก่อนสุโขทัย-เชียงใหม่ พ.ศ. ๙๐๐-๑๓๐๐ เป็นพระพุทธรูปศานิกายโพธิสัตว์ยาน ตรีภุชยาน และ มีการเคลื่อนไหวของลัทธิโยคจาร และมนตรยานด้วย

๔. สกุลศิลปะปาละ โจฬะ เสนา จาลุกยะ

(ระลอกหลัง) และ ๔ ในสมัยก่อนสุโขทัย - ๑๘๐๐ เป็นพระพุทธรูปศานิกายมหายาน อื่นๆ ปลายสมัย รุ่งเรืองขึ้น

๕. สกุลศิลปะชียงนคร แพร่เข้ามาแบบลังกาในสมัย สมัยเชียงใหม่ พระพุทธรูปศานิกายประเทศไทย^(๕)

พุทธศิลป์สมัย

พระพุทธรูปได้เข้ามาและเจริญตั้งแต่เมื่อพระพุทธรูปแล้วว่าเป็นส่วนหนึ่งของปฏิบัติ มีอยู่ทั่วไป ดังที่ หลักที่ ๑ ว่า "มหา หลวกกว่าปู่ครูใน มา" ....คนในนี้ มักโอ้อวด

ทรงศีลเมื่อพระ

ด้วยเหตุ ศาสนา เถรวาทเป็นหลักธรรมของ ความต้องการทาให้เกิดความคิด

(๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนีฯ. ตำนานพุทธเจดีย์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา. ๒๕๑๗ หน้า ๓-๑๓. และ หน้า ๑๑๗.

(๒) ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. พุทธศิลป์. กรุงเทพมหานคร : สำนักนายกรัฐมนตรี. ๒๕๒๐ หน้า ๒.

(๓) จิตร บัวบุศย์. "สกุลศิลปะพระพุทธรูป" ใน มรดกวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร : อภิลักษณ์. ๒๕๐๓ หน้า ๑๕.

(๔) อภัย นาคคง. ศิลปอินเดียที่มีอิทธิพลต่อศิลปะในประเทศไทย. (เอกสารอัดสำเนา) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิถียาลัย. ๒๕๐๕ หน้า ๒๕-๒๘.

(๕) จิตร บัวบุศย์

(๖) จารึกสมัยสุโขทัย

(๗) มานิต วัลลิโก

(ระลอกหลัง) และปางทหะ แพร่เข้ามาพร้อมกับคลื่นที่ ๔ ในสมัยก่อนสุโขทัย - เชียงแสน ช่วง พ.ศ. ๑๓๐๐ - ๑๘๐๐ เป็นพระพุทธรูปปางนาคปรก และ พุทธตันตระที่ดัดแปลงมาจากอาถรรพ์เวทย์ของพวก ฮินดู ปลายสมัยนี้ฝ่ายหินยานแบบศรีลังกาก็เจริญ รุ่งเรืองขึ้น

๕. สกulptศิลป์เสนา โจฬะ ปาณทหะ และ วิชัยนคร แพร่เข้ามาพร้อมกับพระพุทธรูปปางนาคปรก แบบลังกาในสมัยสุโขทัย พ.ศ. ๑๘๐๐ - ๒๐๐๐ และ สมัยเชียงแสน พ.ศ. ๑๘๗๓ - ๒๒๐๐ จัดเป็นคลื่น พระพุทธรูปปางนาคปรกที่ ๕ ซึ่งได้แผ่มาสู่ดินแดนของ ประเทศไทย^(๑)

พุทธศิลป์สมัยสุโขทัย

พระพุทธรูปปางนาคปรกจากศรีลังกา ได้เข้ามาและเจริญรุ่งเรืองเป็นหลักในอาณาจักรสุโขทัย ตั้งแต่เมื่อพระพุทธรูปปางนาคปรกนี้เป็นที่ยอมรับ แล้วว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวสุโขทัยแล้ว การประพฤติปฏิบัติในหลักคำสอนทางพระพุทธรูปปางนาคปรก มีอยู่ทั่วไป ดังที่กล่าวไว้ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ ๑ ว่า "มหาเถร สังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย์ หลวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลูกแต่เมืองศรีธรรมราช มา" ...คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน" ...ฝูงหอยมีศรัทธาในพระพุทธรูปปางนาคปรกเมื่อพรรษาทุกคน....^(๒)

ด้วยเหตุนี้ การที่อาณาจักรสุโขทัยมีพระพุทธรูปปางนาคปรกแบบลังกานั้นก็เพราะชาวสุโขทัยเห็นว่า หลักธรรมของพระพุทธรูปปางนาคปรกนี้เหมาะสมกับ ความต้องการทางจิตใจของตน และเป็นแรงผลักดันทำให้เกิดความคิดสร้างสรรค์บรรดาศาสนาสถาน ศาสนา

วัตถุเพื่อแสดงออกให้ปรากฏถึงความศรัทธาเลื่อมใส ดังนั้นจึงเกิดผลงานด้านศิลปกรรมทางพระพุทธรูปปางนาคปรก เป็นสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และอื่นๆ ที่สร้างสรรค์ขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ให้สำเร็จประโยชน์ แห่งความเชื่อถือ และสำนึกถึงคุณประโยชน์ของ ศิลปกรรมที่มีปรากฏในพระพุทธรูปปางนาคปรก

พุทธลักษณะสถาปัตยกรรมในสมัยสุโขทัย

ในการประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดี ของสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ นั้น มานิต วัลลิโภดม ได้ทำการศึกษาว่าในสมัยสุโขทัยนั้นได้ใช้คำที่หมายความ ถึงการก่อสร้างเอาไว้ดังนี้คือ

๑. จากจารึกที่ฐานของพระพุทธรูปปางมาร วิชัย (ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) มีว่า "พระเป็นเจ้า องค์นี้ ทดใส่ทองนางแก้วสถาบก"

๒. จารึกหลักที่ ๓ นครชุมมกล่าวว่า "จึงขึ้นชื่อ ศรีสุริยพงษ์มหาราชธรรมราชธิราช หากเอาพระศรีรัตน มหาธาตุอันนี้มาสถาปนาในเมืองนครชุมนี้"

๓. ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง มีว่า "ในกลางสุขะ ม่วงให้ประดิษฐานปฏิพัทธ และ แดงทั้งขุนนมัลลราช สี่คนมากระทำบูชาประดิษฐานทั้งปดิมการลาอุโบสถและ สีมานัน"

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มจ. อิทธิเทพสรรค์ กฤดากร ให้นิยามสถาปัตยกรรมไว้ว่า สถาปัตยกรรม หมายความว่า ศิลปะและวิทยาแห่งการก่อสร้าง อันเฉลียวฉลาด และประกอบการขึ้นด้วยศิลปะลักษณะ^(๓) เพราะฉะนั้น การก่อสร้างสถาปัตยกรรมของไทยจึงเป็นไปใน ๒ ลักษณะด้วยกันคือ ๑. สถาปัตยกรรมในลักษณะเกี่ยวกับพระพุทธรูป อาทิเช่น โบสถ์ วิหาร เจดีย์

(๑) จิตร บัวบุศย์. "ประวัติศาสตร์ศิลปะ-โบราณคดีทางพระพุทธรูป" ใน การศึกษาศิลปกรรมไทย, หน้าพิเศษ, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.

(๒) จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๒.

(๓) มานิต วัลลิโภดม. "สถาปัตยกรรมในสมัยสุโขทัย" ใน สัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พุทธศักราช ๒๕๐๓, ๒๕๐๓ หน้า ๔๙.

เป็นต้น และ ๒. สถาปัตยกรรมลักษณะที่เป็นที่พักอาศัย อาทิเช่น เรียง วัง บ้าน^(๑)

การรับเอาพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ เข้ามาประดิษฐานขึ้นในกรุงสุโขทัยของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงนี้ จะเห็นได้ว่าเกิดจากพระราชศรัทธาอันแน่วแนวมุ่งเกิดจากศรัทธาปสาทะของพลกนิกร ซึ่งพร้อมใจในการสร้างสรรค์วัดอุสสถานไว้ในพระพุทธศาสนา

ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงได้แสดงให้เห็นชัดเจนถึงสิ่งก่อสร้างที่ทำขึ้นไว้เป็นประจักษ์พยานในการเป็นพุทธศาสนิกชนสมัยสุโขทัย ความว่า กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาธรรมา มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันราม มีปูศรี มีเถร มีมหาเถร เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีโอโรญิก พ่อขุนรามคำแหงกระทำโอโยทานแก่พระมหาเถร^(๒)

จากข้อความในจารึกนี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการช่างและฝีมือด้านศิลปกรรมที่นิยมสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นการเจริญศรัทธาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายที่ยังสามารถพบเห็นในปัจจุบัน โดยแบ่งเป็นสถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์ พุทธสถาน สังฆสถาน บริวารสถาน และอนุสรณ์สถาน^(๓) และเมื่อจัดเป็นประเภทหลัก ๆ แล้วสามารถแบ่งเป็น ๓ ประเภทคือ ลักษณะที่เป็นโบสถ์ วิหาร เป็นมณฑป และ

สถูปเจดีย์^(๔) ด้วยการแบ่งประเภทในลักษณะนี้ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนิกายเถรวาทได้ตั้งมั่นอยู่เป็นหลักในสุโขทัยแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการก่อสร้าง ซึ่งมีลักษณะของลังกาวงศ์เข้ามาปะปนและสะท้อนให้เห็นจากรูปแบบการดำเนิน ชีวิตของคนสมัยสุโขทัย

ประเภทวิหารและโบสถ์

หากพิจารณาจากการสร้างอาคารประเภทเครื่องประกอบ สร้างด้วยศิลาแลง อิฐ และไม้ พื้นวิหารมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านยาวจากทิศตะวันออกไปทางตะวันตก เรียกว่าปลุกตามตะวัน ตัวอาคารจะจัดวางซ้อนกันเป็นโครงสร้างของเสาแต่ละต้นปลายเสาจะบันดินเผา หรือปูนปั้นกึ่งบัวติดประดับรอบเป็นบัวปลายเสารับกับช่อและแปซึ่งเป็นโครงสร้างส่วนหลังคา เสารวมในประธานนี้จะยื่นไปตามขนาดความยาวของอาคารเพื่อเป็นโครงสร้างของตัวอาคาร

ส่วนอาคารส่วนที่สองคือระเบียง ได้แก่ พื้นที่ต่อออกมาทางด้านข้างส่วนรวมในประธานทั้งสองด้าน และมีหลังคาคลุมกันกับส่วนที่เป็นเฉลียง คือพื้นที่ต่อออกมาทางด้านหน้าและด้านหลัง ส่วนรวมในประธานริมพื้นระเบียงและเฉลียงซึ่งปกคลุมรอบทุกด้าน^(๕) วิหารสมัยสุโขทัยนิยมสร้างให้มีขนาดใหญ่ อาทิเช่น วิหารหลวงของวัดพระมหาธาตุ ปรากฏตามจารึกพระขุนรามคำแหงหลักที่ ๑ ว่า .....ในกลางอรัญญิก มีพิหารอันฉิ่งมนใหญ่ สูงงามแกม^(๖)

สำหรับโบสถ์สำคัญเทววิหาร บางแม่น้ำ หรือชุกคูน้ำล่อม อุกทสิมาแบบลังกา ในวัดที่มีคูน้ำล่อม พระสงฆ์ทำสังฆกรรมอุปสมบทได้ในวิหารของวัดนั้น^(๗)

ประเภทที่เป็นมณฑป

ลักษณะทั่วไป ก่อสอปทั้ง ๔ ด้านเข้า ส่วนผนังอีก ๑ แบบซ้อนชั้นขึ้นไปแบบค้อยๆ เหลื่อมบางแห่งทำเป็นแบบลวดลายปูนปั้นเกี่ยวมณฑปวัดศรีชุม^(๘)

ประเภทสถูปเจดีย์

สมัยสุโขทัย อิทธิพลที่มีผลมาสดั้งเดิมเป็น ๓ รัช

๑. สมัยพ

(๑) "วิวัฒนาการสถาปัตยกรรมไทย" ใน ราชวิชาอารยธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย. ๒๕๓๖ หน้า ๕๖.
(๒) จารึกสมัยสุโขทัย. หน้า ๑๓.
(๓) จุลทัศน์ พยาภรณ์นท์. "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย" ใน ไทยศึกษา. นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. ๒๕๒๓ หน้า ๑๑๒-๑๑๓.
(๔) เสนอ นิลเดช และคณะ. "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย" ใน ไทยศึกษา. นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. ๒๕๓๔ หน้า ๑๕๓.
(๕) จุลทัศน์ พยาภรณ์นท์. ไทยศึกษา, หน้า ๑๒๗-๑๒๘.
(๖) จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๔.
(๗) ส. ๒. สุริยวุฒิ สุข

* อุทกเขปสีมา คือ ชั่ววักน้ำสาดกันถี่
(๘) เสนอ นิลเดช และ
(๙) สันติ เล็กสุขุม.
(๑๐) A.B. Griswold.
(๑๑) เสนอ นิลเดช และ
(๑๒) จารึกสมัยสุโขทัย
(๑๓) สงวน รอดบุญ.
(๑๔) ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุข

สำหรับโบสถ์ จะสร้างให้มีขนาดเล็ก ไม่มีความสำคัญเท่าวิหาร บางแห่งถูกจัดวางผังให้อยู่บนเกาะกลางน้ำ หรือขุดคูน้ำล้อมรอบ เรียกว่าอุทกสีมา* ตามแบบอุทกสีมาแบบลังกา^(๑) ในพิธีอุปสมบทสามารถทำได้ในวัดที่มีคูน้ำล้อมรอบเพราะสมมติเป็นที่สีมา เพื่อพระสงฆ์ทำสังฆกรรม การบวชพระจึงสามารถที่จะอุปสมบทได้ในวิหารของวัด เพราะอยู่ในเขตคนที่สีมาของวัดนั้น^(๒)

ประเภทที่เป็นมณฑป

ลักษณะทั่วไปเป็นผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ผังที่ปีก ก่อสอบทั้ง ๔ ด้านเข้าด้วยกัน ด้านหน้าเป็นประตูทางเข้า ส่วนผนังอีก ๓ ด้าน ก่อปิดทึบ หลังคาทำเป็นแบบซ้อนชั้นขึ้นไปตามรูปทรงปิรามิด เป็นการเรียงอิฐแบบค้อยๆ เทล่อมเข้าหากัน^(๓) ผังนี้ด้านนอกมณฑปบางแห่งทำเป็นแบบซุ้มจรนำทั้งสามด้าน ภายในมีลวดลายปูนปั้นเกี่ยวกับพุทธประวัติหรือชาดก อาทิเช่น มณฑปวัดศรีชุม^(๔)

ประเภทสถูปเจดีย์

สมัยสุโขทัยแบ่งสถูปเจดีย์เป็นช่วงเวลา และอิทธิพลที่มีผลมาจากด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมเป็น ๓ ระยะด้วยกันคือ

๑. สมัยพญามังรายอินทราทิตย์ ถึงต้นสมัย

พญามังรายเป็นช่วงที่เปลี่ยนแปลงสถาปัตยกรรมแบบขอม เข้ามาสู่คตินิยมและแบบฉบับของสุโขทัย ลักษณะที่เป็นปรางค์ ๓ ยอด นั้นได้รับมาทำเป็นวัดในพระพุทธศาสนา อาทิเช่น พระปรางค์ที่วัดพระพายหลวง วัดศรีสวาย เมืองสุโขทัย หรือใช้ส่วนหน้าบันและซุ้มในตัวปรางค์เพื่อการเล่าเรื่องราวพุทธประวัติและพระเจดีย์วัดช้างล้อม(ศรีสัชชนาลัย)^(๕) นักโบราณคดีมีข้อสันนิษฐานว่าเจดีย์วัดช้างล้อม เมืองศรีสัชชนาลัยสร้างขึ้นในสมัยพญามังราย พ.ศ. ๑๘๒๙ แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๑๘๓๕^(๖)

๒. สมัยรุ่งเรืองของพญามังรายมหาราช จนสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๒ เป็นระยะพัฒนาการโดยให้หลักการรู้จักปรับและนำมาปรับใช้ จัดได้ว่าเป็นยุคที่ศิลปวัฒนธรรม มีความเจริญอย่างสูงสุดในทุกด้าน รูปแบบที่เกิดขึ้นในช่วงนี้คือ เจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์ หรือทรงดอกบัวตูม จัดเป็นเจดีย์แบบสุโขทัยแท้ จัดสร้างขึ้นเพื่อเป็นประธานของวัด พบตามหัวเมืองของอาณาจักรสุโขทัยทั่วไป และได้รับอิทธิพลมาจากการสร้างปราสาทขอมและเจดีย์ทรงกลมแบบลังกา^(๗) ลักษณะเจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์นี้ได้สิ้นสุดความนิยมสร้างลงพร้อมกับการหมดอำนาจทางการเมืองของสุโขทัยในเวลาต่อมา

๓. สมัยชลดตัวลง อยู่ในช่วงรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๓ จนถึงอาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกเข้า

* อุทกสีมา คือ เขตกำหนดทำสังฆกรรมที่กำหนดไว้ในพระสงฆ์ประชุมเพื่อทำสังกรรมได้บนเรือ หรือแพที่มีระยะห่างจากตลิ่งกว่าชั้วก้าน้ำสามคืบถึง มี ๓ ชนิดคือ ๑.น้ำ ๒.สมุทร ทะเล ๓.ชาติสระ ที่ซึ่งน้ำอันเกิดขึ้นเอง.

(๑) เสนอ นิลเดช และคณะ. ไทยศึกษา, หน้า ๑๕๕.

(๒) สันติ เล็กสุขุม. ศิลปะล้านนา-สุโขทัย. กรุงเทพมหานคร : (เอกสารอัดสำเนา) ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หน้า ๑๕๓.

(๓) A.B. Griswold ใน น. ณ ปากน้ำ. "สถูปเจดีย์ในสยามประเทศ" กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ. ๒๕๒๙ หน้า ๑๐๓.

(๔) เสนอ นิลเดช และคณะ. ไทยศึกษา, หน้า ๑๕๗.

(๕) จารึกสมัยสุโขทัย. หน้า ๑๙.

(๖) สงวน รอดบุญ. พุทธศิลป์สุโขทัย. กรุงเทพมหานคร : อักษรสมัย. ๒๕๒๑ หน้า ๗๕ และ หน้า ๙๕.

(๗) ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. ศรีทวารวดี ถึง ศรีรัตนโกสินทร์. (รวมบทความ). กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ. ๒๕๓๘ หน้า ๑๔๗.

เป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา ในราวปี พ.ศ.๑๙๘๑^(๑) ช่วงนี้การสร้างสรรค์รูปแบบใหม่ๆ ไม่ปรากฏเท่าไรนัก แต่มีการนำเอาแบบต่างๆ ที่เคยมีมาแล้วประยุกต์ใช้ใหม่ อาทิ เช่น เจดีย์ทรงกลมวัดศรีพิจิตรศิริศักดิ์ถาวราราม มีจารึกปรากฏว่า จึงจักให้นิมิตตนสมเด็จพระ(มหา)ศรี(กิริติ) เจ้าแห่งพุทธางกูรตรุนพื้นโลก ฝูงอริยะจาสถานสถิระ คือเพชรบุรีศรีกำแพงเพชร มาสร้างพระอวาสอาสน์อันดีมีชื่อศรีพิจิตรศิริศักดิ์ถาวราราม..^(๒)

จากจารึกนี้มีข้อสันนิษฐานได้ว่า พระสงฆ์สมัยสุโขทัยมีความรู้ ความสามารถในการสร้างสรรค์ศิลปะวัตถุทางพระพุทธศาสนา โดยจะพบเห็นได้จากการสร้างวัดที่มีอยู่มากมายโดยพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งนอกเหนือจากศาสนกิจด้านการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง^(๓)

สารัตถแห่งภูมิปัญญาธรรมเกี่ยวกับองค์สถาปัตยกรรม

การศึกษาพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การปฏิบัติเพื่อให้เกิดความหลุดพ้นจากทุกข์แก่ตนเองทั้งนี้ก็ต้องเข้าใจในหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติที่จะนำไปสู่หนทางแห่งการหลุดพ้นด้วย

บรรดาสถาปัตยกรรมที่ได้รูปแบบมาจากพระพุทธศาสนาต่างกวางค์ ซึ่งกรุงสุโขทัยได้รับมานั้น อาจจะมีรูปพรรณแตกต่างกันออกไปตามความคิดสร้างสรรค์โดยผู้เป็นสถาปนิกก็ตามแต่เมื่อรวมกันแล้ว พระสถาปัตยกรรมนี้จะต้องประกอบไปด้วยฐาน องค์สถาปัตยกรรมยอดหรือฉัตร

สำหรับส่วนยอดของพระเจดีย์ทรงลังกานี้ ยังได้ทำเป็นกรวยเรียวแหลมขวั้นเป็นปล้องกลม ๆ ซ้อนต่อกันขึ้นไป ปล้องที่กลมซ้อนกันนี้มีชื่อเรียกว่า ปล้องโฉน และปล้องโฉนของพระสถูปเจดีย์ต่าง ๆ ในรูปทรงอย่างลังกานี้ มีจำนวนไม่เหมือนกันและมีความหมายแฝง เป็นพุทธปรัชญาธรรม เพื่อเป็นเครื่องชี้แนะแนวทางการประพฤติปฏิบัติของบุคคลที่เป็นสัญลักษณ์ซึ่งอยู่กับพระสถูปเจดีย์ดังต่อไปนี้ คือ

จำนวนปล้องโฉน ๑๘ ปล้อง หมายความว่าถึงบารมี ๑๐ และมรรคมีองค์ ๘ จำนวน ๒๖ ปล้อง หมายความว่า พระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ จำนวน ๒๖ ปล้อง หมายความว่า ทศกมุณี ๑๐ บารมี ๑๐ และโพธิปักขิยธรรม ๖ จำนวน ๒๘ ปล้อง หมายความว่า ทศกมุณี ๑๐ พรหมัตถบารมี ๘ พรหมวิหาร ๔ และโพธิปักขิยธรรม ๖

จำนวน ๓๑ ปล้อง หมายความว่า ไตรกมุณี ซึ่งเป็นสิ่งหวังเหนี่ยว และเป็นอุปสรรคต่อพระสัทธรรม นั่นคือกามกมุณี ๑๑ รูปกมุณี ๑๖ อรูปกมุณี ๔ เลยจากปล้องโฉนขึ้นไป จะเป็นยอดทรงกระบอกเรียวยาว เรียกว่า ปลีฉัตร หมายถึง มรรคมีองค์ ๘ ประการ ในตอนปลายของปลีฉัตรนี้ จะมีลูกแก้วกลม คั่นติดอยู่ มีความหมายเป็นดวงปัญญาที่เกิดขึ้นหลังจากล้างรัฐสภาธรรมเมืองสูง

เหนือลูกแก้วขึ้นไป จะมียอดคล้ายกับปลีฉัตร คือ ปลียอด หมายความว่า อริยมรรคอันประเสริฐที่จะทำให้พ้นทุกข์ ปลายสุดของยอดพระสถูปเจดีย์นี้ ทำเป็นรูปทรงกลมอย่างดวงแก้ว เรียกชื่อว่า หยาดน้ำค้าง มีความหมายถึง สุนยญตา หรือความว่าง ความหลุดพ้น^(๔)

(๑) ณกมล ชาวปลายนา. "อารยธรรมสมัยสุโขทัย" ใน **พื้นฐานอารยธรรม**. กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์. พรินติ้ง. ๒๕๓๙ หน้า ๓๓๗-๓๓๙.
(๒) จารึกสมัยสุโขทัย. หน้า ๓๕๙.
(๓) ณกมล ชาวปลายนา. **พื้นฐานอารยธรรม**, หน้า ๓๔๔-๓๔๖.
(๔) จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. **ไทยศึกษา**, หน้า ๑๕๒.

นอกจากนี้ ยังถือว่าเป็นวิถีทางโครงสร้างทางจิตเปลี่ยนแปลงพัฒนาส่วนทำให้เกิดความหม

ฐาน ๔ พื้นฐานแห่งการได้แก่ สติปัญญา ความถึง อิทธิบาท ๔ ประการ ได้แก่ ฐาน ๔ เหลี่ยมได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กำลังเกื้อหนุนให้สมาธิ และปัญญามาจากรูปใช้ (อณฺเฏ) และนำไปสู่การดี

ธรรมิกาทุระมิกา ได้พัฒนาถึง มรรค มีองค์ ๘ จากธรรมิกาทุระมิกาขึ้น ๑๐ หรือทศพลของพระพุทธเจ้า เรียกแบบยาวว่า ๑๐ และอาเวณี

(๑) ณัฐรุภัทร จัน
(๒) กรมศิลปากร.
(๓) ณกมล ชาวปลายนา
ปีที่ ๒ ฉบับที่
(๔) ศิลป์ พีระศรี
(๕) สงวน รอดบุญ
หน้า ๗๐-๗๕

นอกจากนี้สัญลักษณ์แห่งพระสถูปเจดีย์เหล่านี้ ยังถือว่าเป็นวิถีทางที่จะทำให้ตรัสรู้ และแสดงให้เห็น โครงสร้างทางจิตตามหลักพุทธธรรม จึงมีการปรับเปลี่ยนพัฒนาส่วนประกอบในพระสถูปเจดีย์ออกไปและทำให้เกิดความหมายในทางพุทธธรรมมากยิ่งขึ้น^(๑) เช่น

ฐาน ๔ เหลี่ยมชั้นล่างสุด หมายความว่าถึง พื้นฐานแห่งการใช้สติพิจารณาถึงสิ่งที่ทำให้เกิดกิเลส ได้แก่ สติปัญญาฐาน กล่าวคือ การใช้สติพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ฐาน ๔ เหลี่ยมชั้นที่สอง หมายความว่า อิทธิบาท หรือหนทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ ๔ ประการ ได้แก่ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ฐาน ๔ เหลี่ยมชั้นบน หมายความว่าถึง ปัญจินทรีย์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ฐานทรงกลมที่รองรับ องค์สถูป หมายความว่าถึง ปัญจพลาณี คือธรรมที่เป็น กำลังเกื้อหนุนให้ถึงอริยมรรค ได้แก่ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา องค์สถูป รูปครึ่งวงกลม มีต้นกำเนิด มาจากรูปไข่ (อัณฑะ) เป็นศูนย์พลังแห่งการเกิดปัญญา และนำไปสู่การตรัสรู้ ที่เรียกว่าโพชฌงค์ ๗ ประการ

ธรรมิกาทหรือเดิมคือแทนบูชา ในระยะต่อๆ มาชั้น ธรรมิกา ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นแปดเหลี่ยม จึงหมายความว่าถึง มรรค มืองค์ ๘ ประการ ส่วนของคอรระฉิ่ง เหนือ จากธรรมิกาขึ้นไป มีความหมายถึงตถาคตพลญาณ ๑๐ หรือศัพพลญาณ กล่าวคือ พระญาณที่เป็นกำลัง ของพระพุทธเจ้า ๑๐ ประการ ฉัตรทั้ง ๑๓ ชั้นนั้น เรียกแบบง่ายว่า ปล้องโฉน หมายความว่าถึง ศัพพลญาณ ๑๐ และอาณาจักรสมฤตยูปัสถาน ๓

จิตรกรรมในสมัยสุโขทัย

จิตรกรรมจัดเป็นงานประเภททัศนศิลป์ เช่น เดียวกันกับสถาปัตยกรรม และงานประติมากรรม จิตรกรรมไทย ในความหมายนี้จึงเป็นรูปภาพที่เขียนขึ้น เพื่อการนำเสนอทั้งด้านรูปทรง และเนื้อหาให้แก่ผู้รับสาร โดยการทัศนาศิลปะ^(๒) ซึ่งงานประเภทนี้ได้รับอิทธิพลมาจากชนชาติต่าง ๆ บาง แต่ก็ยังคงรักษาเอกลักษณ์ที่เป็น รูปแบบงานทัศนศิลป์ไว้อย่างน่าชื่นชม งานจิตรกรรม สมัยสุโขทัยนั้น มีพบอยู่เพียงไม่กี่แห่งเฉพาะภาพ จิตรกรรมที่พบในวัดศรีชุมนั้นอาจแยกได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. จิตรกรรมฝาผนัง เป็นภาพเขียนด้วยสีฝุ่น ผสมกาวบนฝาผนัง เขียนไว้ภายในอุโมงค์ เป็นรูปเจดีย์ แบบปราสาทเหนือเรือนธาตุขึ้นไปมีภาพเจดีย์เรียงรายอยู่ รอบทิศส่วนยอดของเจดีย์นั้นเลื้อยไปมาก สีที่ใช้เขียน มีเพียง ๒ สีคือสีดำ และสีแดง^(๓)

๒. ภาพจำหลักลายเส้น^(๔) หรือภาพแกะลาย เส้น^(๕) หรือภาพลายเส้นจำหลัก บนหินฉนวนนั้น เป็น ภาพที่จำหลักขึ้นโดยพระภิกษุชาวลังกาซึ่งเข้ามาอยู่ใน กรุงสุโขทัย เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบ ลังกาวงศ์ เป็นภาพลายเส้นที่บันทึกเรื่องราวชาดกต่างๆ เกือบร้อยเรื่อง จัดวางเรียงตามลำดับเรื่องไปโดยมีเจตนา ในการเล่าเรื่องเกี่ยวกับชาดก คือเรื่องราวของพระพุทธเจ้า ที่มีมาในชาติก่อน ๆ ดังที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์ ในภาพ ลายเส้นเหล่านี้มีภาพพระโพธิสัตว์ พระราชา นักบวช

(๑) ถัญฐภัทร จันทวิฑู. "แหล่งอารยธรรมอินเดีย" ใน วัฒนธรรมไทย, หน้า ๕๗.
(๒) กรมศิลปากร. "วัฒนธรรมไทย" ใน อารยธรรมไทย, หน้า ๗๖๗.
(๓) อดุลย์ ชาญชาญ. "จิตรกรรมฝาผนังไทยและอักษรภาพไทยยุคสุโขทัย : ตำนานแห่งชีวิตและความเชื่อ." วารสารศรีปทุม ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒ (๒ มกราคม-มิถุนายน) ๒๕๕๓ หน้า ๗๐-๗๑.
(๔) ศิลป์ พีระศรี. "ศิลปะสุโขทัย" ใน ศิลปะไทย, กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖ หน้า ๕๗.
(๕) สงวน รอดบุญ. พุทธศิลป์สุโขทัย, หน้า ๑๖๗. และอ่านรายละเอียดเรื่อง "วัฒนธรรมไทย" ใน หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม, หน้า ๗๐-๗๑.

และบุคคลทั่วไปตามที่มีในท้องเรื่องของชาดก และรวมทั้งมีภาพสัตว์ ภาพดอกไม้ที่ล้วนงดงามชัดเจน

ในภาพลายเส้นจำหลักนั้น จะคัดเอาตอนสำคัญนำมาแสดงเป็นภาพ ภาพของพระโพธิสัตว์ได้รับการวางไว้ให้เป็นจุดเด่นของภาพ และเพื่อให้รู้เรื่องราวในแต่ละภาพจึงมีจารึกตัวหนังสือเป็นชื่อเรื่อง และเล่าเรื่องอย่างย่อๆ เอาไว้ด้วย ส่วนภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองศรีสัชชนาลัยเป็นภาพเขียนด้วยสีฝุ่น สีใช้เป็นสีเอกรงค์ คือเป็นสีขาว สีแดง และสีดำเพียงสีใดสีหนึ่ง และจะเน้นสีแก่ หรือสีอ่อนอย่างสวยงาม

ประเภทงานศิลปะอื่น ๆ

งานเครื่องเคลือบดินเผาในสมัยสุโขทัยหรือที่รู้จักทั่วไปว่า เครื่องสังคโลกหรือเครื่องเคลือบ ถ้าจะกล่าวกันตามลักษณะของเมืองสุโขทัยที่เป็นเมืองพระพุทธรศาสนาแล้ว ชื่อที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า สังคโลกน่าจะจะเป็นคำที่ถูกต้อง เพราะตามรากศัพท์ทางศาสนา นั่นคือ สังค กับ โลก แปลว่าติดอยู่กับโลก เหตุนั้น การเรียกเครื่องสังคโลกจึงจะต้องมีนัยทางพระพุทธรศาสนาอยู่ด้วยอย่างแน่นอน

เครื่องปั้นดินเผา จัดเป็นงานศิลปกรรมที่มีส่วนร่วมระหว่างงานปั้นและงานเขียนกล่าวคือ เมื่อปั้นขึ้นตามรูปทรงที่ต้องการแล้วก็จะต้องอาศัยช่างเขียนลวดลายด้วยสี หรือลายขีดลึกลงไปในภาชนะนั้น เครื่องปั้นของชาวสุโขทัยจึงมีวัตถุประสงค์ในการทำดังต่อไปนี้ คือเพื่อใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น เครื่องถ้วยชาม จาน โอ่ง เป็นต้น เพื่อใช้เป็นส่วนประกอบ หรือเพื่อประดับสถาปัตยกรรม เช่น กระเบื้องเคลือบชนิดต่างๆ เพื่อใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา หรือความเชื่อถือเรื่องภูตผี

หลักฐานของการผลิตงานเครื่องเคลือบดินเผาสมัยสุโขทัยนี้ จะเห็นได้จากมีซากเตาเผาถ้วยชามอยู่จำนวนมาก ทั้งในเมืองสุโขทัยและที่ศรีสัชชนาลัย (สวรรคโลก) นับว่ามีการทำขึ้นเพื่อการส่งไปขายในเขต

ในเขตใกล้เคียงและในต่างประเทศด้วย จากที่ปรากฏพบเครื่องเคลือบเหล่านี้ เช่น โอ่งน้ำ ไห แจกัน รวมทั้งเครื่องตกแต่งทางสถาปัตยกรรม เช่น กระเบื้องหลังคา กระเบื้องปูพื้น ซ้อฟ้า บราลี รูปสัตว์รูปคนเคลือบต่างๆ และยังมีรูปตุ๊กตาขนาดเล็ก หรือตุ๊กตาเสี้ยกระบาล งานเหล่านี้ต้องอาศัยช่างที่มีความรู้ความชำนาญทั้งการเคลือบ การเขียนลวดลาย และการปั้นอีกด้วย

บทสรุปมิติแห่งสารัตถภูมิปัญญาไทย-ปัญญาธรรม : ปรัชญาอันเกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศิลป์

ข้อพิจารณาเชิงปรัชญา เกี่ยวกับพุทธศิลป์ สมัยสุโขทัยนี้ นับเป็นมิติแห่งสารัตถจากภูมิปัญญาไทยสุโขทัยธรรม ที่สะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธรศาสนา มีอิทธิพลต่อศิลปกรรมด้านพุทธศิลป์ หลากเหตุผลด้วยกัน กล่าวคือความสงบสุขในดินแดนที่เป็นอาณาจักรสุโขทัยนั้น เพราะชาวสุโขทัยได้พระราชผู้ทรงคุณธรรมและโดยวิถีชีวิตชาวสุโขทัยนี้ก็ได้อาศัยบรรทัดฐานทางพระพุทธรศาสนามาเป็นเครื่องมือในการสร้างสรรค์ผลงานด้านศิลปกรรมเพื่อให้เป็นประจักษ์พยานของการเป็นพุทธศาสนิกชนที่ยึดแบบอย่างทางพระพุทธรศาสนาเถรวาท

ผลงานศิลปกรรมในสมัยสุโขทัย แบ่งออกได้ดังต่อไปนี้ คือด้านสถาปัตยกรรม ได้แก่ วัดในพระพุทธรศาสนา สมัยสุโขทัยนี้มีการสร้างวิหารไว้เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป สำหรับให้ประชาชนเข้าไปประกอบบุญกุศลในพุทธสถานแห่งนั้น ๆ ส่วนโบสถ์จะสร้างไว้เพื่อการประกอบสังฆกรรมของพระสงฆ์ มักจะสร้างไว้ในส่วนใดส่วนหนึ่งของวัดไม่มีความสำคัญเท่ากับวิหารและจะสร้างให้มีขนาดเล็ก ๆ เท่านั้น

พระสถูปเจดีย์ มีการสร้างในลักษณะต่างๆ คือ พระเจดีย์ทรงกลมแบบลังกา หรือที่เรียกว่าทรงระฆัง เป็นพระเจดีย์ที่สร้างขึ้นในระยะแรกๆ ที่ได้รับอิทธิพลพระพุทธรศาสนาเถรวาทจากศรีลังกา พระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือเรียกอีกอย่างว่าทรงดอกบัวตูม จัดเป็น

ศิลปกรรมที่แสดงไว้ด้วยความงามและพระเจดีย์นี้ สอดคล้องกับความสงบ

พระเจดีย์

ที่ศิลปกรรมในสุโขทัยสมัยของพระมหากษัตริย์ในหลายในหัวเมืองของสุโขทัย

นอกจากนี้

เป็นแบบเฉพาะของช่างลอม หรือพระมุนีในสมัยสุโขทัย ผลงานเหลืออยู่ไม่มากนักมาจากภาพแกะสลักศิลปะจากลังกา

ศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความเรียบง่ายซึ่งจะแฝงไว้ด้วยความงามและความกลมกลืนจากรูปแบบของพระเจดีย์นี้ สอดคล้องกับหลักคำสอนที่สื่อให้เห็นความสงบ ราบรื่น และเป็นสุขในทางพระพุทธศาสนา

พระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมถือได้ว่าเป็นช่วงที่ศิลปกรรมในสุโขทัยมีความรุ่งเรืองก้าวหน้า โดยในสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไทนั้น จะเห็นว่ามีการสร้างพระเจดีย์ในหลายรูปแบบ แต่ที่ได้รับความนิยมทั่วไปในหัวเมืองของสุโขทัย คือพระเจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์

นอกจากนี้ มีพระเจดีย์รูปทรงลังกาที่สร้างขึ้นมาเป็นแบบเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น อาทิเช่น พระเจดีย์แบบช้างล้อม หรือพระเจดีย์แบบลังกาที่มีทรงสูง ซึ่งได้สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัยช่วงตอนปลาย ส่วนด้านจิตรกรรมในสมัยสุโขทัย ผลงานด้านจิตรกรรมนั้นจะมีหลักฐานหลงเหลืออยู่ไม่มากนัก แต่ก็ถือว่าเป็นผลงานที่มีวิวัฒนาการมาจากภาพแกะสลักลายเส้นบนแผ่นหินที่มีอิทธิพลของศิลปะจากลังกา

สำหรับภาพจิตรกรรมที่ยังปรากฏอยู่นี้ ก็จะมีรูปแบบลักษณะที่มีอิทธิพลของลังกาเช่นเดียวกัน ซึ่งอาจจะเป็นศิลปินที่เข้ามาสร้างผลงานด้านจิตรกรรมร่วมกับกับศิลปินไทยในเวลานั้น ด้านงานประณีตศิลป์ที่มีชื่อเสียงของสมัยสุโขทัยก็คือ งานช่างฝีมือทำเครื่องสังคโลก จัดว่าเป็นงานที่สามารถสร้างทั้งชื่อเสียง และนำเงินทองเข้ามาในอาณาจักรได้เป็นจำนวนมากและถือเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดผลงานด้านศิลปกรรมขึ้น

และที่ศนะดังกล่าวมานี้ เป็นข้อพิจารณาเชิงปรัชญาเกี่ยวกับพุทธศิลป์สมัยสุโขทัยที่เป็นมิติแห่งสภารัตตจากภูมิปัญญาไทยสู่ปัญญาธรรม อันสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของพระพุทธศาสนาที่มีต่อศิลปกรรมด้านพุทธศิลป์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสุโขทัยที่ถือเป็นรุ่งอรุณแห่งอาณาจักรของไทย □

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (๒๕๒๖) **จารึกสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร.

เกษม ทาสจิตโต,พระมहा. (๒๕๓๙) "อิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาทต่อศิลปวัฒนธรรมสมัยสุโขทัย" **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

จิตร บัวบุศย์. (๒๕๑๖) **การศึกษาศิลปกรรมไทย**. พิมพ์เป็นที่ระลึก ๖๐ ปี วิทยาลัยเพาะช่าง. กรุงเทพมหานคร : สมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง.

จิตร บัวบุศย์. (๒๕๐๓) **มรดกวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร : อำนวยการศึกษา.

จิตร บัวบุศย์. **การศึกษาศิลปกรรมไทย**. หน้าพิเศษ, ม.ป.ป.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (๒๕๒๓) **ไทยศึกษา**. นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. (๒๕๓๔) **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การคานของคุรุสภา.

ชัยมงคล อุดมทรัพย์. (๒๕๐๖) **พระพุทธรูปบูชาสมัยต่างๆ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณธิการ.

ณกมล ชาวปลายนา. (๒๕๓๙) **พื้นฐานอารยธรรม**. กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์. พรินติ้ง.

ณกมล ชาวปลายนา. (๒๕๔๓) "จิตรกรรมฝาผนังไทยและอักษรภาพโอโยคุปต์โบราณ : ตำนานแห่งชีวิตและความเชื่อ." **วารสารศรีปทุม ๒(๒) : ๒** (มกราคม-มิถุนายน) : ๗๐-๗๑.

ณัฐภัทร จันทวิช. (๒๕๓๓) **วิวัฒนาการพุทธสถานไทย**. กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระยา. (๒๕๑๗) **ตำนานพุทธเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระยา. (๒๕๑๕) **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีอนันต์.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระยา. (๒๕๓๖) **ย้อนรอยกรุงสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เอ็มพีเอ.

น. ณ ปากน้ำ. (๒๕๒๙) **สลูปลเจดีย์ในสยามประเทศ**. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ. ม.ป.ท.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ. (๒๕๓๔) **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สงวน รอดบุญ. (๒๕๑๔) **ศิลปะกับมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : อักษรสมัย.

สงวน รอดบุญ. (๒๕๒๑) **พุทธศิลป์สุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร : อักษรสมัย.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์,ม.ร.ว. (๒๕๓๘) **ศรีทวารวดี ถึง ศรีรัตนโกสินทร์**. (รวมบทความ). กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.

สุภัทรดิศ ดิศกุล,ม.จ. (๒๕๓๔) **ศิลปะในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุภัทรดิศ ดิศกุล,ม.
 สุภาพรพรณ ณ บาง
 : จุฬ
 สุภาวดี อมรวิสัยสร
 ภาพ
 ลันติ เล็กสุขุม, สี
 เสนอ นิลเดช และ
 เสฐียรพงษ์ วรรณ
 กรุงเทพ
 หนังสือเผยแพร่ศิลป
 กรุงเทพ
 มานิต วัลลิโกดม.
 มหาวิทยาลัยหอภา
 มหาจุฬาลงกรณรา
 ราชบัณฑิตยสถาน.
 พิมพ์
 ศิลป์ พีระศรี. (๒
 ศรีศักร วัลลิโกดม
 กรุงเทพ
 อคิน รพีพัฒน์, ร
 สำนัก
 อภัย นาคคง. (๒๕
 แห่งโ
 อภัย นาคคง. (๒๕
 A.B. Griswold, (
 อาเซีย

- สุภัทรรติศ ตศกฤษ.ม.จ. (๒๕๒๐) **พุทธศิลป์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สุภาพรณ ณ บางช้าง. (๒๕๓๕) **ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวทางปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภาวดี อมรวลัยสรเดช. (๒๕๑๖) **"ปฏิมากรรมสัมฤทธิ์" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต**. สาขาประติมากรรมและภาพพิมพ์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สันติ เล็กสุขุม. **ศิลปะล้านนา-สุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร : (เอกสารอัดสำเนา) ม.ป.ท.
- เสนอ นิลเดช และคณะ. (๒๕๓๔) **ไทยศึกษา**. นครบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (๒๕๓๘) **วาระสุดท้ายของพระพุทธองค์ บันทึกอย่างละเอียดในมหาปรินิพพานสูตร**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.
- หนังสือเผยแพร่วัฒนธรรม. (๒๕๓๐) **พิมพ์เนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย.
- มานิต วัลลิโกตม. (๒๕๐๓) **สัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พุทธศักราช ๒๕๐๓**. มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย. (๒๕๓๖) **อารยธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปกาธิตา. **มหาจุฬาลงกรณ**. อนุสรณีย พุทธวสเส. ๒๐๐๐.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๒๕) **พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. ๒๕๒๕**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์.
- ศิลป์ พีระศรี. (๒๕๑๖) **ศิลป์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศรีศักดิ์ วัลลิโกตม. (๒๕๓๔) **สยามประเทศ**. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมพงษ์ วัลลิโกตม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน.
- อคิน รพีพัฒน์. รองศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว. (๒๕๔๐) **ปัญญาไทยกับการพัฒนาสังคม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักเสริมศึกษาและบริการสังคม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ มหาวิทยาลัยศรีปทุม.
- อภัย นาคคง. (๒๕๓๘) **"พระพุทธปฏิมา" ใน วารสาร พ.ส.ล.** กรุงเทพมหานคร : องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (สำนักงานใหญ่).
- อภัย นาคคง. (๒๕๒๙) **ศิลปอินเดียที่มีอิทธิพลต่อศิลปะในประเทศไทย**. (เอกสารอัดสำเนา) มหามกุฎราชวิทยาลัย.
- A.B. Griswold, (๒๕๐๕) **ศิลปะในประเทศไทย**. แปลโดย ม.จ. สุภัทรรติศ ตศกฤษ. กรุงเทพมหานคร : มุลนิธิอาเซีย.